

Անանուրեն բաժնուրենու՝ աւելի ուրախ արամագրութեան մէջ էինք՝ քան մինչեւ Տիմայ ամբողջ ուղեւորութեան ժամանակ. որովհետեւ ինչ օր միայն ծնացեր էր Տիգրիս համեմուտ, եւ մանաւանդ որ այնուհետեւ մեր ճանապարհը յողնեցուցիչ չէր, այլ աւելի հանգարաւ, եւ աւելի հանգիստ, մանաւանդ ցերեկին: — Սակայն անիրաւութիւն կը լինէր, որ կաւկասեան լեռանց ստորոտէն բոլորովին հեռացած ժամանակ, երբ անշուշտ ընտելեան վրայ այնչափ խօսեցանք՝ գոնէ քանի մի ազգագրական տող ալ չնուիրէինք այն լեռանց բանաւոր էակներուն:

(Ըրոսմախէի.)

Վ. ՏԻԻՐԵԱՆ

ՈՍԽԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ

Ն.

ԳՆՏՄԵԿԱՆ ՏԵԼԵԿՐԱԳՐԱԿԱՆ Զ ՍԵՆՈՆԵ ՎՐԵՑ

(Ըրոսմախէի.)

6.

ԼՂ. Վատիկի խաղիւթութեան վերջին տարիները նորէն սկսած էր Հայոց երկիրը խմորելու. այս անգամ ալ խմորման պատճառն՝ ուրիշ անգամներու պէս՝ հարկերու ծանրութիւնն էր: Գժգոհներու գլուխն էր անցած Աշտու Արծրունի՝ Վասպուրականի իշխանը. ստոր հետ միացան բազմաթիւ նախարարներ: Աբու-Ջաֆր էլ-Մուլթա վարդէ ամիրայպետը կարելի եղածին չափ խստացրեցինք ետքն այն օրէնքները, զորոնք մեղանադութիւնը քրիստոնէից գէժ գրած էր, զԱբուսէթ Հայոց երկիրը խաւրց՝ տեղական յարաբերութեանց ծանօթանալու եւ հարկերը բռնութեամբ ժողովելու համար: Աբուսէթ առաջին նահանգը՝ ի ծանօթացած չհասած — ուր բազարատայ պատգամաւորները զինքն ինչ — եւ ճմանապէս ի վասպուրական՝ գժուարութեանց հանդիպեցաւ: Գիւմարած նախարարները զպելլու անկարող ըլլալով՝ եւ զարմաւ իրակ եւ ամբարպետին տեղեկութիւն տաւաւ, եւ քիչ մ'ետքը մեռաւ: Աբուսէթ իւր ետ գաւառէն յաւաւ Անյաջ հազարապետը «Գլուսէ» զորդին Ջօրահայէ, (չոր արարական աղբիւրները սկսածամբ Բազարատայ փեանն կը համարին), ապա ստապ Բազարատայ վրայ խաւրած էր, իսկ շտովափի Անյա ամիրան՝ ի վասպուրական Անյա Աղբիւր վրայէն Վասպուրական մտաւ եւ Արմուճքի քով Աշտուայ մարդիկներէն այնպիսի յարակուսմ' մը կրեց, որ իրեններէն քիչները կրցան Բերկի ամրոցն ապաւինել: Աշտու եւ Բազարատայ միացեալ բանակները Գլուսէ իւր բանակատեղոյն մէջ պաշարեցին, որ Տարած յարակած էր: Հազարապետը մասամբ ծածուկ թաքստոյնը քաշուեցան եւ մասամբ Հաւ-

հաստանի Բաղէշ ամառը, ուր Մուսն լաւ ընդունեցութիւն գտաւ եւ անգործ նստաւ: Այսպէս էր իրաց վիճակը 850ին վերջը:

Երկրորդ տարին քարանձն նոր օտարիւն մ'եւ կաւ Գուստան, որ նախադ օտարիւնին (Աբուսէթի) որդին էր: Այս անէր մեծ բանակով մը Արագածաւանութենէն Աղբիւր անցաւ եւ Արծրունեայ Արամաւկերտ օտարիւն մէջ Աշտու ստաւ պատանդներն ընդունեցաւ, իսկ Աշտու Մարգարտոս գաւառը քաշուելով իւր անէն ապահովեց: Ասիկ ետքը Գուստի Բեղունեայ երկրէն անցնելով խլաժ գնաց, ուր Բազարատա ալ կանուկեցաւ, եւ եկաւ յաւաւ լով որ ինդիրը յաղթ ելք մը կ'ունենայ. սակայն չլիճայի զարմուկով երբեք գաւառն եւ ապառաժը Բարդադ տարուեցաւ եւ վերջէն այնտեղ թուաւորուեցաւ: Գուստի Տարանյ զիգրերն աւերելէ եւ քնակիչներն ընկնելով նեղելէ ետքը՝ Մուշ գնաց ձմեռելու. օտարկառուայց ձմեռն մէջ ինչաւ ու ծանր զօրծերով ընակիչները շարշարեց, Բազարատայ Աշտու եւ Գաւիթ որդիքը հարաւակողման յեւնակներէն քով փախան ու դառնոր հազարաւացող գէժ գրգռեցին: Տիրաւոր խալիֆէն մէկ կողմանէ իրենց նախարարին գերի տարուելուն վրայ օտարիկ գաւառացած, եւ միւս կողմանէ աւարաւանութենէ հրապարտած՝ հրաւեր ընդունեցան եւ գաշտավայրն ինչ, ու յանկարծ արարացի զօրաց եւ Մշոյ վրայ յարակցան: Գուստի Մշոյ Ս. Փրկիչ եկեղեցին ապաւինած էր իւր անէն ապաւնելու յաւաւ: Խալիֆէն մ'իւր աշտունն օտարիւնը յաւանեց եկեղեցւոյ զմեթիքն տակ, խալիֆէնց ապառաժներէն իւրեք վարձատրուեցաւ: Արարացիներէն առնուած կապառտով. իսկ սրէ ապրող Հաւազարցիքն օսմամահ կամ ցրտահար վաճառեցան:

851/852 ձմեռը կ'իյնայ այս գեպերը՝ զորոնք Թովմա (Գար. Բ. Գլ. Ե.) օտարագրելէն ետքը՝ կը յաւելաւ խալիֆէնց ու Սանասանեայց վրայ տեղեկութիւն մը. զոր վերջ (§ 3) արդէն յաւաւ ընկերը: Բայց այս անգամ արարացի տարեգիրք ալ կ'իւր ոչ Սանասան, գէժ խլիճն կամ խալիֆէն իսլա խալիֆէն Զաւիթ (Զաւիթ. Beládhori, էջ 211 եւ յաւէ, Fragm. hist. éd. de Goeje, էջ 547, Tabari, Annales III. 3, էջ 140+ եւն.) ի մասնաւոր շատ կարեւոր եւ Բեյլագորիի խալիֆ թէ խալիֆէն իսլա անուանեալ արարացու ծողու վարդն՝ որ իւր անուամբ Զաւիթ Զաւիթ իսլա նազաւաւ կը բնակի, էլ-Արթան արաւ իսլա անուանուի, Թ. Նեզդէլէ (ZDMG. XXXIII, էջ 165) էլ-Օրթայ արաւ (ասոր. Ortaé) ընթերցուի շատ հաւանական կը գտնէ. միայն սո տարակոյր կը մնայ թէ արամայեցի Ուրուրից իրենց Հանէթիլ բնագաւառն մինչեւ Տարուն եւ մինչեւ Բաղնու. կողմերը Տիգրիս կրնային տարածուած ըլլալ: Թեւեւ չենք ըլլալ հեռուեալ տեղեկութիւն իրենցընէ, որ հնագոյն ժամանակներէ է. (Այեկիս, Զ. 128.) * Վազարիս Վարա կ'ընէ թէ Արտանայ ընկերը Տիգրիս Արթանայ (այլ ընթերց.) Արթանայ մէջէն կը հասէ կ'անցնի, Արա-

* Vicinum Arsaniae fluere Tigrim in regione Arthene (այլ ընթ.) Claudius Caesar auctor est.

Պ.

Ինչպէս մեկնեցին, Հիշամ ամբարայտին Ժամանակներէն սկսեալ Արաբացոց ձեռքն իբր գործիք նշանաւոր հանգիստցած էր Բագրատունեաց տունը, որմէ էր նստել Սմբատ սպայապետ, եւ այս հլու հպատակութիւնը հիմայ վարձատրուեցաւ, Բագրատին արքունեաց քաղաքագիտութիւնն համարուեցաւ, որ մեծամեծ առաւելութիւններ յառաջ կու գան, եթէ քրիստոնեայ եւ օստարաբարաւ Հայաստանը բնիկ բայց արաբական տիրապետութեան յարեալ ցեղի մը ձեռքին տակն ըլլայ. այս առաւելութիւններն էին. նախարարաց իրարու դէմ ունեցած առեւտրութիւնն երբեք չէր թողոր որ նախարարացեան զորանայ. նախարարացեան առհասարակ նախարարներն ինքնին զապելու ստիպուած պիտի ըլլար. Արաբատականի եւ Զէլիբէյի կառավորիչներուն զործն էր նայիլ որ նախարարացեան անկախութեան հասնելու բաղձնայր յունեայ. — եւ այսպիսի պարագայի մը մէջ յամենայն դէպս շատ աւելի դիւրին էր նախարարացեան մը դէմ կռուիլն ու նուաժելը. քան թէ էր իրէտապաստանք նախարարներու ահաբեկ բողբոսութիւնն մ'իրենց բարձագաւառ երկրներուն մէջ փնտռել զանիւր ու զապել: Եւ վերջապէս եթէ կառավորիչներն անկախ իշխանութիւն մը հաստատելու փորձ փորձէին, ամբարայտը զԲագրատունին հլու գործւոյ մը պէս կրնար գործածել անոնց դէմ:

Այսպէս 862ին Արաբացոց Ալի էլ-Արմէնի ստիկանը Բագրատունին զԱշոտ իշխանը՝ Սմբատ սպայապետին որդին՝ Հայաստանի նախարարացեան կամ ամբարայտ հրատարակեց Վ. յ. Աշոտ Վ. տարիներ ետքը՝ Խալիֆայէն ի նշան հաճութեան առած ընծաներու հետ ի փոխին՝ արքանական թագ եւ Հաշիմի կամ Հաշիմ-Արմէն տիրայր ընդունեցաւ: Ասոր նման հպատակութեան ապերաժ ունեցած էր երբեմն Հայոց թագաւորը Պարթեւական Արշակունեաց: Աշոտ Վ. խոհեմ ու չըջահայեաց իշխանը 890ին մեռաւ. ապոր յաջորդեց իւր որդին Սմբատ Վ., որ տկար եւ անկարող մարդ մ'ըլլալուն՝ գոտարի կեցած կը նայէր թէ Ինչպէս Արաբատականի Ալիին կուսակալը Հայոց սահմանակից նահանգները կ'ուտեր եւ թէ ինչպէս Ասպարաբական Գազիկ իշխանն ինք զինքն անկախ բռնաւ: Քանի մը ատրի յառաջ՝ 894ին՝ առեղի ունեցած էր հետեւեալ դէպքը:

Տիգրանակերտի վայելի Ահմատ որդի Յիսէի Հէհայ՝ Հայոց վերաբերեալ սահմանակից քանի մը նահանգներ եւ ի մասնաւորի Ալանիքը գրաւեց, ուր մէրտնէն վերջու Աբու-Մահմա բղէաշը, որ ստորի քրիստոնեայ մըն էր, Այս մարդը Սիմ լեռան բնակից զիւր ալ բռնադատ եւ Յարսի իշխան Ահմատ իւր գործերուն Խալիֆային կտակածելէ ետեւցաւ. եւ Սմբատայ հրամաններու որ վայելի զինու. զօրութեամբ իրեն տեղը գործնէ: Ասպարաբականի Գազիկ իշխանն հրամանատարութիւնը վրան առաւ: Ահմատ Արածանայ թով հաստատեալ էր իւր բանակը, որուն մէջ Գեթեպիքը (= Կե-

թիկ՝ Մովսիսի) ալ կային: Սմբատն ու Գազիկը նենգութեամբ բլրուոր անջրդին ու քարտառեղիք հրապարակեց եւ շուտով զ վրանի յորձանքն ըզլ՝ թուի ամբոցին մօտեր՝ այսօրանս Կիւզէն տէրէ գետակին թով Հայոց վրայ կատարեալ յաղթութիւն զէ կանգնեց: Գազիկ՝ Արաբատականի ետեւից մեռան արաբացի կառավարիչն օգնութեամբը Սմբատայ դէմ արաբացուեցաւ: Սմբատ ի վերջոյ այս ետեւիցին դէմ կուռելու ատեն մեռաւ (908ին): Հիմա. Թովմ. Արմուրնի, Գ. Կար. ԳԼ. ԻԳ. էջ 236 եւ Յովհ. Կաթողիկոս, ԳԼ. ԻԼ:

Խալիֆաներուն մտադրութենէն քան մը միւսին վերջած էր, այսինքն թէ արեւմտեան կողմանէ վտանգ կրնար սպառնալ, եթէ պատերազմներու Ժամանակ բախտն սկսէր Հռոմոց ծիծաղել. ինչու որ այսպիսի պարագայից մէջ կրնար Հաշիմ-Արմէնը կրօնական վեճերը մէկ կողմ թողլով՝ աւելլ Բիւզանդիոն դարձնել, Աղէն Վասիլ Վ. (արաբ. Բաթիլ էս-Սակիլ) Տիրիքիկայ պուլիքիկեան բերդերն եւ Ցաւրսի մէջն ամրոցներն առնելէն ետքը՝ իւր պետութեան արեւելեան սահմանը դէպ ի Միկիանիէ՝ մինչեւ մերին Եփրատ՝ յառաջ մղած էր եւ Աշոտ Առաջինը հետեւի ինչպական յարաբերութեանց մէջ մտած: Իւրեն Զ. ի Ժամանակ առեւելեան սահմանին վրայ տեղադրութիւնը հաստատուեցան, ամայի առջի՝ սահմանի վրայ նոր ամրոցներ կառուցուեցան, եւ միանգամայն Հաշիմի հետ նշանակութիւն ունեցող քաղաքական յարաբերութիւններ հաստատուեցան: Ցարանայ տէրը՝ Գրիգորիկ Բագրատունի, որ Ահմէնի որդին էր, Հռոմոց առջեւ իւր երկիրը բացած էր, կ'ըսէին. Թոմանոս Վ. Լեկուպիսեան տանէ՝ հայտնի քաղաքի զօրավարը՝ Միշ (արաբ. Մէշի) եւ Յովհաննէս Կուրիուսան (էր-գուսնիկ էլ-Կուրիւս), իրն էլ՝ Աղիւր է. էջ 221, որ հաջապարս քաղաքներ ու զղահանք նուաժած առած է, որուն գիւյարդական գործերը գրած է Մանուէլ ութ Գրոց մէջ, Թէպիսեան conl. p. 427) սահմանի կողմերը մեծ յաջողութեամբ պատերազմական մինչեւ Ալիք յառաջանալով: Սմբատայ յաջորդն Աշոտ Երկաթ՝ Բունաց օգնութեամբը իւր Անույ տերութիւնը պահպանեց: Բագրատա՝ Գրիգորիկի որդին ու Ցարանայ տէրը կայսեր պատրիկն ու հպատակը (vassal) եղաւ, նմանապէս իւր յաջորդը Թուրքիկ: Թուրանոս Բ. ի տանի պատերազմաւոր ու աւարտակր Սէիֆէր-գաւալայի յարձակմանց պատճառաւ կրեալ շատ քան ունէր Ցարուն. Համբանեանք անգամ մը մինչեւ Հաւսիլ իւր յառաջացաւ, առայն Թուրքիոյն հետ խաղաղութիւնն ըրաւ, որպէսզի Ասորիք մտնել կարենար: Դիկիփորոս փակաւ Սէիֆէր-գաւալայի մահուրէն ըբէ մ'առաջ ձեռք անցուց Ցարան, որ Գրիգոր եւ Բագրատա եղբայր Ժամանգութիւնն էր, եւ անի Միշաքեղը յարձակեցաւ: Հայկազն Յովհաննէս Չմիկի կայսրը Ցարոնէն ճամբայ ետա իւր ասորական արշաւանը սկսելու համար (973), ուր Այծեաց-բերդին մէջ Աշոտ Գ. ի հետ նիգաւ կակցութիւնը նորոգեց:

Երբ Ասիլ Բ. իշխանութեան օսանը ձեռքն առաւ (976), Հանձիկի եւ Խախտիկ Բարսեա Սիլերոս գեղահայ պարսկին սպառնալուցաւ:

ասհմանը բռնած էին: Ամօտյ արեւմտեան կողմը Սեւասերակի անուն ասհմանակից տեղը՝ նկարա- գրութեմ գեպքին ստեղծեալը՝ Բրգոյ ձեռքն առցաւ: Երբէն Մրուանեանց ձեռքէն Ամօտյ իշխանու- թիւնը ֆարք էգ-գաւա իբն-ձէհի ատաւ, որ Մէլիք-շահի հնազանդեալն էր:

(Հարսն-իւն:)

ՄԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՐԳԱՐՈՒ ԶՐԱԾՈՐ ՄԱԿԱՆ ԽՈՐԵՆՈՅԻՆՈՅ ՊԱՏՄԱՐԹԵՆ ՄԷՋ

(Հարսն-իւն-իւն:)

Գ.

Արգարոս գրողին՝ Հայոց Պատմութեան մէջ մտ- ծուրը:

Բ. գրքին Ժ. գլխէն ետքը՝ որուն արժէքն ու կարեւորութիւնը կը ճանշանք հիմայ, Մ. Խորենացի Հայ Արշակունեաց պատմութիւնը կը շարունակէ եւ կը պատմէ Արտաշէս Անշոյն (Գլ. ԺԱ—ԺԳ) Տիգրան Բ.ի (Գլ. ԺԴ—ԻԱ) եւ Արտաշէս (Գլ. ԻԲ—ԻԳ) թագաւորու- թիւնները: Արտաշէս Անշոյն մեծամեծ գործոցը համար ըստածը՝ շատ անհաւանական պատմա- կան վէպ մը կը կազմէ: Հեղինակին գործածած աղբիւրները՝ — եթէ երբեք ունեցած է, — մինչեւ հիմայ անգիտ տեսցած են: Բայց Տի- գրան Բ.ով՝ որ Տիգրան Մեծն է, Միհրդատայ փեսան, (Մ. Խորենացի իւրայի կ'անուանէ.) եւ Արտաշէսով՝ շատ հաստատուն պատմական հողի վրայ են: Տիգրանի թագաւորութիւնը՝ Հայաստանի հին պատմութեան ամենէն աւելի փառաւոր եւ միանգամայն ամենանախնի մասը կը կազմէ: Սակայն եւ այնպէս Խորենացի՝ այս- պէս ըսնէր, բան մը չի գիտեր այս թագաւորին վրայ: Նշեպէս լաւ տեղեկութիւն չունի Ար- տաշէսի վրայ, որ յուսական կրթութիւն առած էր, եւ որուն յունարէն գրուածները Պլուտարքոսի ժամանակ գեղ գոյութիւն ունէին: Բոլոր այս շրջանին՝ եւ յաջորդ շրջանին մէջ մա- տին համար Մ. Խորենացի իւր տրամադրութեան տակ ունի միայն թեմեկտո պատմիչը, որմէ կ'օրինակէ թէ շատ ճշգրտութեամբ Պարթեւաց եւ Հայոց վրայ ըստածները: Այս հատուկտոր

տեղեկութիւններն իրարու ձուլելով, եւ շատ անգամ՝ իւր երեւակայութեամբը ընդարձակե- լով եւ ընդլայնելով՝ մեր իօսած երկու թագաւ- որաց կը յաջողի նուիրել գրեթէ ասանակ գլուխներ, որոնց մէջ հարկաւ Հրեաստանը՝ Հայ- աստանի իր անդ մը կը գրուէ:

Չայս ճանչցած էր արդէն Գուտշմիզի՝ Բայց երեւելի քննադատը կը սխալի, երբ կ'ըսէ թէ Մ. Խորենացի մերթ «Հրեական հնութիւն- ներէն» եւ մերթ «Հրեական պատերազմէն» կը քաշէ իւր նիւթը: Հայոց պատմութեան այս գլուխներուն մէջ՝ Յովսէպոսէն փոխ առնուած դէպքերու մանր քննութիւն մը թելը տուաւ մեզի հաստատելու թէ «Հրեական պատերազ- մին» միայն առաջին գիրքը գործածուած է իւր երկրորդական աղբիւր: Ի վիճակի ենք ցոյց տա- լու թէ Մ. Խորենացի՝ Յովսէպոսին այս գործը կը ճանշայ, միայն ասորիւնէն թարգմանութեան մը վրայէն եղած հայ թարգմանութիւնէ: Մեր մերձաւոր աշխատասիրութեան նիւթը պիտի ըլլայ այս:

Հրեայ պատմագրին քով գտած տարրնե- րով՝ Հայաստանի տարեգիրքներն այսպէս ամ- բողջացնելով, կը հասնի Մ. Խորենացի իրողու- թեան մը՝ որուն համար առատ յիշատակարան- ներ կան:

Նուգնիք Տիգրանայ որդւոյն՝ Արտաշէս թագաւորին գերութեան վրայ խօսիչ, զոր Ան- տոնիոս մասնութեամբ գերի բռնեց եւ Բ. Յ. 34ին նղէոպատրոյին թաքաւ: Մովսէս այս դէպքը կը պատմէ այսպէս. «(Անտոնիոս) ան- ծեալ ընդ Միջագետս, կոտորէ անհարկի զօրոս Հայոց, եւ ձերապալ առնէ զարքայն նոցա: Եւ զանոց յեգիպտոս պարգեւել նղէոպատրի զԱրտաշէս որդի Տիգրանայ, հանգերձ բազում ընդիւք յանկանէ պատերազմին»: Անտոնիոս ըրած ճամբուն յիշատակութիւնը, Արտաշէ- զայ զօրաց պարտութիւնը՝ ուրիշ պատմագրաց վկայութեան կերպապէս հակառակ է. կոյմիք մնացեալ մասը բառական թարգմանութիւն է Յովսէպոսէն՝ որ «Հրեական պատերազմին» մէջ, արտաքը կարգի համառօտութեամբ յառաջ կը բերէ այս դէպքերն: Բառ մը իսկ չ'ըսեր՝ Ար- տաշէսով՝ եւսպիտակութեան ձեռքն ինչպէս պարգաններուն վրայ, բան մը՝ զոր գրեւ մը

↑ Ueber die Glaubwürdigkeit d. armen. Erzähl. (Kleine Schriften, III էջ՝ 308):

Բ. Ի. Գ.

↑ Καὶ μετ' οὐ πολὺ παρῆν ἐν Πάρθον Ἀντιόχος, δῶρον ἀρχιμάχου, Ἀρταβάζην τὸν Τυργάνου παῖδα, δῶρον Κλεοπάτρας. Μετὰ γὰρ τῶν χρημάτων καὶ τῆς ἑλίας ἀπά- σης ὁ Πάρθος εὐδὲς αὐτῇ ἐχαρίσθη. (Հրե. Գաւ. I, 18, 5)

↑ Th. Reinauch, Mithridate Eupator, roi de Pont, Paris, 1890. Տես այս երկարութեան մէջ «Միհրդատ աս Տիգրանայ» տիտղոսով փոխգրեցի գլուխը (էջ 333—376) որ Տիգր. գաղափար կու տայ նոյն ժամանակուան Հայաստանի վիճակին վրայ: